

Hősök az irodalomban: törvények között és fölött

TOMPA ANDREA

Író vagyok egyrészt, fikciós világok, regények alkotója vagy inkább szolgálója; színházi kritikus és tanár másrészt, tehát megfigyelő és reflektáló, gyakran pedig műélvező. Ezt a két tapasztalati világot szeretném az alábbiakban összekötni. Most egyetlen szempontot fogok kiválasztani – éspedig a hősök, a hőseim, a szereplők világát; azokat az embereket, akikről írok és akiket a színpadon látok. Arra fogom keresni a választ, mit tud egy mai hős a világról, külső kereteiről, szabályairól, hogyan igazodik el benne.

De előbb lássuk a hőst.

Mint tudják, a színház jóval ősbibb emberi kommunikációs vagy művészeti forma, mint a regény, amely igen fiatal, ha nem is annyira, mint a slam poetry, de alig pár száz éves. A színház hősei kezdetben a héroszok, majd királyok, félisteni származású vezetők, császári körök voltak; az úgymond „nagy emberek” uralták a színpadot és a drámát a tragédiákban. Ők voltak a törvényalkotók. És persze egyben a törvényszegők is, egyébként mi másról szólna a tragédia, mint valamely isteni vagy emberi törvény megszegéséről, vagy annak veszélyéről, hogy felborulhat a rend. A komédiának persze jó volt az úgynevezett hitvány ember, ahogy Arisztotelész mondja, a közember, nem a vezérek köre. Arisztotelész szerint a hősök vagy nálunk jobbak, vagy rosszabbak, vagy hozzánk hasonlóak, csak éppen elmulasztja elmondani, hogy kik volnának a hozzánk hasonló hősök.

Ahogy időben haladunk és közeledünk az elmúlt századokhoz, a királyi vezetőket és törvényalkotókat felváltják az arisztokrácia képviselői. Aztán a kisemberek világa nagy felfedezés lesz, Gogol megőrülő csinovnyikjai, ám a kisemberekhez képes mindig ott lesznek a nagy emberek, látható vagy láthatatlan urak.

A XIX. század második fele a polgárság szereplői világát hozza, és ekkor már összeér a regény és a dráma, Ibsen és Tolsztoj. Ők már bőven olyan világban élnek, amelynek erkölcsi szabályait nem maguk írják, alakítják, ők csak feszegetik a határait vagy felmutatják tarthatatlanságukat. Ők a „hozzánk hasonlók”, hiszen a polgár ül a nézőtéren és ő az olvasó is, és ő a hős, ő szerepel a színpadon. A törvényalkotók világa mintha teljesen eltűnt volna a drámából, az irodalomból. A XX. század új hősöket fedez fel – a legkisebb lényeket, véglényeket Beckett-nél, szellemi értelemben véglényeket Ionescónál. A törvények felfüggesztődnek, a ráció szökésben van.

És aztán elérkezünk az 1990-es évekhez, amikor a színpad – valamiféle radikális demokratizálódás szellemében – kinyílik mindenki előtt, aki eladdig láthatatlan volt, netán épp törvény tiltotta színpadi létét. Mindenki megjelenik, aki eltér a normától, a kisebbségek, a sérült emberek, a legradikálisabb testképek, felmutatván azt, hogy ők is mi vagyunk: mi is vagyunk, lehetünk kövérek, kisebbségekhez tartozók, akár elesettek.

Most pedig a jelen színházkultúrájában megérkezünk az átlagemberhez, a civilhez, a legmindennapibb lényekhez, ahogy Arisztotelész is kívánta, a hozzánk hasonlókhöz, egy új önmagunkhoz.

Ezek az alakok persze mindig egyfajta „önmagunk” voltak, vagyis mintáink, akikkel azonosulni akarunk, akiket követni szeretnénk. Ezeket az új átlagembereket éppen az különbözteti meg elődeiktől, hogy már nem minták, de kinevetni sem lehet őket, hanem egyszerűen felfedezni bennük és így saját magunkban is magát az embert, az ő valóságát és az ő nem rendkívüli egyediségét. Ismétlem: egyedisége mégsem a rendkívülin nyugszik.

A ma hőse a mindennapi ember, egyfajta régi-új Akárki, akinek talán semmi rendkívüli tudása vagy képessége nincs, ami indokolná, hogy éppen őt szemléljük. Miért épp ő a te hősed?, kérdezik tőlem egyik könyvem kapcsán. Nincs igazi válasz. Véletlen hősök, talált hősök.

És mit tudhat ez a hős?

Ez a mindennapi ember a színpadon semmi mást nem tesz, mint szemlélni hagyja saját magunkat; a gyakran esendő, szép, ügyetlen, tudatlan, de nagyon is személyes léttel rendelkező embert. Őt olykor nem egy kiváló színész alakítja, hanem egy szintén kiváló civil, régebbi nevén amatőr (mivel e szónak negatív jelentéstartománya is van, inkább leváltottuk). A színész túl sok mindent tud, amit egy civil nem, túl ügyes, túl – *milyen is*, túlságosan indokolt a léte a színpadon. Egy nagyszerű színészhez kapcsolódva nem születik meg bennünk ez az önszemlélés, hiszen az ő tudása, *skilljei*, tapasztalatai messze a mieink fölött állnak.

Miért beszélek ilyen hosszan erről az emberről, akit a színpadon látok és íróként szerepeltetek magam is? Úgy érzem, ennek az új hősnek (régi-új persze, hiszen kisemberek és Akárkik régóta vannak) a hatása új: teljesen horizontális viszonyba kerül a befogadóval, nézővel, olvasóval. Sem alatta nincs, mint a klasszikus kisemberek, sem fölötte, mint a mintaszerű átlagemberek.

Vajon hogyan közlekedik a világban, hogyan igazodik el vagy sem, hogyan hat rá a külső világ, a keretek? Úgy mozog a világban, mint aki nem profi szinte semmiben, önnönmagán kívül – de abban igen, és itt jönnie kell egy bűvésztrükknek, amelyet itt nem nyílik mód alaposan kifejteni, mégis van valami, amivel meg kell győznie a nézőt/olvasót jelenlétének okáról, arról, hogy miért éppen ő az, aki elénk áll. A színházban ez a *jelenlét* lesz, és azt hiszem, az irodalomban is egyfajta jelenlétet keresek hőseimnek.

Az én hőseim például nem igazodnak el jól a világban, nincsenek túlzottan nagy ismereteik sem, általában csak egyetlen dologhoz értenek: főzés, mesélés, a hit dolgai, földművelés, netán jó a kézügyességük és sebész lehet belőlük, vagy éppen eminens tanulók. Furcsa viszonyban vannak ők az idővel, hiszen általában nem túl jó törté-

nelmi korokban kénytelenek élni és felnőni: diktatúra, impériumváltás, ötvenes évek. Ilyen korokban az élet külső kereteit – hiszen vannak belső keretek is – mint restriktív, szabadságtól, jogtól, emberi méltóságtól megfosztó rendszer tükrözéseként élik meg hőseink. Abortusztörvény, a magyarországi születésűek kitelepítése, szerzetesrendek betiltása, iskolabezárások, zsidótörvények stb. Ezekben a történelmi időkben, amelyekről írok, ezeket a külső kereteket, a törvényeket, az emberi jogot sosem a lehetőség, hanem a drámai hatás felől nézem. Még akkor is, amikor a jog elvileg valamiféle progresszív szabadságjog, ott is a hiányra, az ellentmondásra próbálok rámutatni, mert hiszen mindig a dráma az érdekes a művészetben. Egy példa erre, hogy a század elején a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem bármely felekezethez, etnikumhoz, kisebbséghez tartozó polgárának biztosítja a felsőfokú tanulási lehetőséget – az államnyelven. A drámai momentum itt számomra az egyedül használatos államnyelv megléte, amit mi, vagyis a szerző és vele az olvasó már egy mai nézőpontból szemlélhetünk. Milyen az a teljes kisebbségi jog, milyen szabadságfok az, amikor mindenkinek az államnyelvet kell használnia tanuláskor? Bár az én hőseim nem kérdőjelezik meg ezt a törvényi helyzetet, az olvasó mégis – ideális esetben – ott marad ezzel a kérdéssel.

Hőseimre erősen hatnak az élet külső keretei, hiszen nem az időn kívül élnek, hanem nagyon is foglyai annak. Ők nem igazodnak el könnyen e keretek, szabályok között, ám, és itt jön a feladat, a szerzőnek el kell tudnia igazodni. Ha a hősünk nem is érti a világot, a szerzőnek mégis valamelyest ismernie kell. A regény műfajánál fogva mégiscsak egyfajta rendteremtés, a kaoszban való eligazodás, vagy inkább az olvasó gyengéd eligazítása, néhány útjelző leszúrása inkább, ennyi az ambícióm. Az olvasó a megnyíló világokból annyit fog látni, amennyit a hős, ugyanakkor – és itt a szerzői feladat – felvillan az, hogy van valamiféle nagyobb rendszer. Ez volna a regény.

A hős tudatlansága azonban nagyon hasonló az olvasó tudatlanságához – vagyis magamból kiindulva úgy gondolom, hogy a jelen világból a legjobb szándékunk ellenére csupa töredéket és részizagságot tudhatunk, nincs teljes tudás. A jelenben nincs egész, s így hőseim számára sincs, akik a maguk jelenében élnek.

A szimpóziumon elhangzott előadásom eredeti címében (*Emberi nézőpont. Amikor egy író birkózik a törvény szövegével*) megfogalmazott birkózásom nem pusztán egy történelmi korszak viszonyainak, szabadságfokának megértését jelenti, sem azoknak a törvényi kereteknek a tisztázását, amelyek között az életek, sorsok folynak, amelyek hatnak rájuk, hanem annak a kettős attitűdnek a feltárását, amelyben ezt a viszonyt konstruálni kívánom: a hős nem tudja, a szerző viszont tudja, de... elrejtji vagy épp csak felvillantja. A történet pedig az olvasóban teljesedik ki, elindítja a tudás, a felismerés folyamatát. Erre két konkrét példát hoznék.

Az 1966-os romániai abortusztörvény, a 770-es rendelet, amelynek szövegét bősséggel idéztem első könyvemben, *A hóhér házában*, ahogy magam is egy családi történet kereteiben elmesélem, emberi életeket, gyermekek, nők és férfiak sorsát meghatározó jelentőségű volt. Miközben magam is egy abortusztörténetet mesélek, a szövegbe citálok magát a törvényt. Bármilyen törvény szövege teljesen neutrális, minden drámaiságot nélkülöz mint szöveg. Hideg és direkt. Hiszen nincs mögötte emberélet, nem tudjuk még, hogyan hat. Egyfajta elidegenítésként használom az idézetet: kilépünk az

emberi drámából, belépünk a hűvös törvénytörvénybe. Amikor a törvényi szöveget olvassa az olvasó, talán valahogy megpihen egy dráma kellős közepén: egy olyan orvosi beavatkozás nyomán, amelybe sokan belehaltak, hogy megkerülhessék, ő megáll és rátekint arra a szövegre, amelyet a korban természetesen senki sem olvasott, csak a következményeit viselte. Fontosnak gondoltam, hogy a ma olvasója találkozzon egy pusztá textussal, és ne csak az emberi kiszolgáltatottsággal: figyelme reményeim szerint ráirányul a neutrális szövegre; talán valamiféle éberséget, készenlélet szeretnék elérni a szöveg idézése által.

Ez az 1966-os rendeletszöveg könyvem lengyel kiadásának hátoldalára és promóciós anyagába is belekerült; meglepő volt, hiszen könyvemben szinte ez az egyetlen citátum, kvázi nem saját szöveg, mondhatni, nem a szerző fikciós képességét mutatja. Azonban ötven évvel később egy másik országban rezonál egy egész más valóságra, a 2016-os lengyel abortusztörvényre, s ennek hatására a könyv olyan új, mondhatni lengyel életet kezd el élni, amely a szerzőnek nemhogy szándékában nem lehetett, de a fordító vagy a kiadó sem gondolhatott rá.

A másik példám az *Omerta* című regényem egyik hősnője, egy szerzetesnő. Eleonóra nővér akkor lesz szerzetes, amikor a rendeket már betiltották. Szerzetesi ruhát, habitust már nem viselhet, nem rendházban lakik társaival, hanem egy egyszerű lakásban, és titkos létformát él. Hitéért börtönbe zárják. Romániában vagyunk, 1964-ben. Amikor szabadon bocsátásakor az állambiztonsági ember tisztázza előtte, hogy nem *amnesztiában* részesül, hanem *kegyelemben*, két dolognak kell történnie: egyrészt hosszas magyarázat után a hős megérti a különbséget a jogi fogalmak között, és meg is kell értenie, mert ez határozza majd meg az élete kereteit. Másrészt ha az amnesztiának nem is, a *kegyelem* szónak mindjárt van egy másik dimenziója is, amelyet azonban szerzetesem nyomban felfog. Ő tehát egyrészt nem profi a jog, de még az egyház dolgaiban sem, viszont nagyon is járatos a hit dolgaiban. A világ törvénye, az élet külső kerete, ahogy nevezem, tehát csak részben képes hatni a hősrre, van azonban egy másik keret, amely az ő szabad választása. Éspedig az, hogyan értelmezi a *kegyelem* szót – vagyis: kitől jövőként. Az állambiztonsági ember szerint a román állam gyakorol kegyelmet.

Ugyanez az állambiztonsági ember, Páll Ferenc (két l-lel, a név valós személyt fed) azzal is szembesíti a hőst, hogy bűncselekményt követ el, ha ismét a betiltott szerzetesek életformáját éli; ezzel a hősnőnk tisztában van, azt azonban már nem tudja, hogy a katolikus egyház – ahogy a kihallgató tiszt fogalmaz – féllegalitásban működik. Vagy ahogy egy kutató fogalmaz, a „katolikus egyház az illegitimitás határán, státútum nélkül, megtűrten, de nyilvánosan” működött. Vajon, tűnődik a szerző, hány katolikus volt tudatában annak Romániában, hogy egyháza negyven éven keresztül egyfajta féllegális, státútum nélküli egyház volt, mivel az egyház vezetője, Márton Áron nem egyezett meg az állammal? Nyilván rendkívül kevesen. Meglepő? Igen. És nem. Hőseink, így szerzetesnők vagy azok az átlagemberek, akikről őt mintáztam, hitüket gyakorolják, tisztelik vezetőiket, elsősorban püspöküket, akiknek mintaadó viselkedése vezérli az igaz hívőket, de nem látnak bele az állam és egyház viszonyaiba, jogi-törvényi kereteibe. Ezért tehát a nyilvánosság kérdésén is sokat gondolkodom, amikor ahhoz a drámai fordulathoz érek, amikor a hősöm helyzetét, sorsát bizonyára meghatározó, ám számá-

ra ismeretlen jogi környezetet tanulmányozom. Páll Ferenc szekurista, állambiztonságis viszont ismeri a törvényt és hivatkozik is rá – úgy tűnik, ő okosabb hősnél, ő egy profi. Legalábbis a jelen világban jobban eligazodik, de ettől még nem tartjuk őt nagyon sokra.